

ИСЛОМ РАЦИОНАЛИЗМИНИНГ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИДАГИ ЎРНИ

It is known that in the mentality of every nation there is a religious element. Of course, in some nations their mentality is strongly influenced by religious components, and vice versa, in the mentality of other nations, the role of components of religions may be very weak or may have only a symbolic meaning. In the Uzbek national mentality, Islamic values, based on the principles of rationality, are important. The phenomenon is studied in this scientific article within the frames of the sociology of religion.

Маълумки, диний эътиқод ўзининг мазмун ва моҳиятига мувофиқ жамият аъзолари дунёқарашининг муҳим бир элементи сифатида намоён бўлади. Диний эътиқоднинг бундай ижтимоий-маданий сифатлари унинг муайян жамиятда бажараётган рационал социологик функциялари билан изоҳланиши мумкин. Жумладан, ислом дини таълимоти ҳам рационал ижтимоий ҳодиса сифатида мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Бунинг асосий сабаби шундаки, ислом дини рационалликка асосланган арконлари билан нафақат якка ҳудудликни тарғиб этади, балки унга эътиқод қиладиган кишиларнинг турмуш тарзи ва менталитетига фаол таъсир кўрсатиш салоҳиятига эгадир.

Россиялик таниқли олим Г. И. Мирский ёзган эди: «Исломни замонамизнинг энг кучли ва ҳаётбахш дини, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳеч бир бошқа динда исломдагидек ўз эътиқодларига зўр ихлос ва бутун вужуди билан содиқ бўладиган кўп сонли кишилар бирлашмаси учрамайди. Ислом ҳаёт асоси ва барча нарсаларнинг мезони бўлиб гавдаланади. У ўзига кўплаб тарафдорларни жалб этмоқда. Мазкур дин асосларининг оддийлиги ва зиддиятли бўлмаганлиги, унда мураккаб метафизик конструкцияларнинг мавжуд эмаслиги, дунё ва жамиятнинг тўлиқ ҳамда тушунарли манзарасини бера олишга қодирлиги – буларнинг барчаси исломга янги кишиларнинг оммавий тарзда қизиқишига хизмат қилмоқда. Исломни нима, деб атамадилар – «камбағаллар цивилизацияси», «қолоқ дин», «энг уришқоқ дин», «тоқатсизлик ва фанатизм дини», «сахроликлар дини», «инсонни поёнсиз тарзда камситувчи дин». Лекин ушбу ёрликларнинг ҳеч бири мусулмон эътиқодининг асл моҳиятини акс эттира олмайди» [1].

Демак, рационаликка таянадиган ислом қадриятлари ва улар негизида шаклланган ахлоқий меъёрлар ҳамда ижтимоий назорат механизмлари ҳар қандай шароитларда бу динга эътиқод қиладиганлар учун уларнинг турмуш ва тафаккур тарзининг ажралмас қисми сифатида намоён бўлади, деган фикрни дадил илгари суришимиз мумкин. Бундай хулосани исломга эътиқод қилмайдиган кишилар ҳам эътироф этишди. Хусусан, XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод қилган таниқли рус мутафаккири В.С.Соловьев куйидагиларни ёзган эди: «Мусулмонларнинг биздан устунлиги шундаки, улар ўз динларининг қонунлари асосида яшайдилар. Ҳолбуки, уларнинг эътиқодлари ҳақиқий эмас, лекин ҳаётлари эса сохталик ва ёлғондан фориғдир» [2]. Албатта, бундай хулосаси билан рус файласуфи ўз-ўзига қарши бўляпти. Чунки ҳаёт тарзи сохталик ва ёлғондан йироқ бўлган кишининг диний эътиқоди ҳам шунга яраша, яъни чин тарзда бўлади. Зеро, фақат асл ҳақиқатни акс эттирадиган эътиқод реал ҳаёт билан омухта бўла олиши исбот талаб қилмайдиган аксиомадир.

Ислом ва унинг рационал-тарбиявий салоҳияти ҳақида буюк немис шоири Гёте ҳам ўз ижобий фикрларини билдиргани туфайли Шарқнинг таниқли мутафаккири Муҳаммад Иқбол уни ўзининг ғоявий устози – Жалолиддин Румий билан бир қаторга қўйиши ҳам бежиз эмасди. Жумладан, Гёте ёзди: «Кўриб турганингиздек, бу таълимот, яъни ислом ҳеч қачон муваффақиятсизликка учрамайди. Бизнинг барча тизимимиз, умуман олганда ҳеч бир инсон ундан илдамроқ узокқа кета олмайди» [3].

Дарҳақиқат, ислом фақат ибодат ва расм-русумлар йиғиндисидан ташкил топган дин эмас, балки

Фарфиёв Баҳром Атхамдҷанович – Ўзбекистон Миллий университети докторанти, социология фанлари номзоди, доцент

у ўзининг рационал тартиб-меъёрлари билан кишилар ҳаётини мувофиқлаштириб турувчи ижтимоий-тарбиявий тизим ҳамдир. Унга эътиқод қиладиган фуқаролар аҳолининг кўпчилигини ташкил қиладиган айрим жамиятларда ушбу тизим расмий, бошқаларида эса, айниқса, секулярлашганларида норасмий маъно касб этади. Шунинг учун ўзини мусулмонликка мансуб ҳисоблайдиган кишилар кундалик ва ижтимоий ҳаётларида ислом дини аҳкомлари ҳамда кўрсатмаларига амал қилишга интилишларида уларнинг мазмуни оқилоналик асосида намоён бўлишига қатъий ишонадилар. Зеро, ҳар қандай шароитларда ҳам мазкур тизимнинг ядросини ислом рационализи тамойили ташкил этади. Бахтга қарши, социологик адабиётларда ислом рационализи тушунчасига ҳозиргача муносиб таъриф берилгани йўқ. Тўғри, бу ҳақида маълум бир илмий тасаввурлар илгаридан мавжуд. Хусусан, ислом оламининг машҳур олимлари: Абу ал-Хасан ал-Ашари ва Абу Мансур ал-Мотуридий ислом дини ривожига ўзларининг улкан хизматларини айнан рационалистик таълимотлари ёрдамида қўшдилар.

Чунончи, Абу Мансур ал-Мотуридий Аллоҳнинг борлигини фақат ақлга таяниш асосида билиш мумкинлигини таъкидлайди. Бунда у айрим фақиҳлар ва ҳадисшунослар билан баҳс-мунозага киришади. Чунки уларнинг инсон тафаккурини такомиллашмаган ва у хато қилишга мойил, деб таъкидлашларига кескин эътироз билдириб, ал-Мотуридий «Тавҳид» асарида қуйидагиларни ёзади: «Ақл ила олиб берилган тадқиқотларни рад этувчилар ўзларининг бундай мазмундаги мулоҳазаларини айнан тафаккур қилиш фаолиятлари асосида ҳосил қиладилар. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам ақлнинг далиллари нақадар зарурлигини кўрсатади. Агарда Аллоҳнинг ўзи Қуръонда ақлнинг далилларини қўллаш заруриятини қайта-қайта буюрса, қандай қилиб бунга қарши бўлиш мумкин»[4].

Буюк ватандошимизнинг мазкур фикрлари ислом оламининг таниқли мутафаккири Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий ат-Туси томонидан янада ривожлантирилганига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Ўзининг «Ихйа’ ‘улум ад-дин», яъни «Дин илмларининг жонлантирилиши» асарида у ислом динида ақлга таяниш ҳолатининг устувор масала эканини Қуръони карим оятлари ва ҳадислардаги маълумотлар асосида исботлашга ҳаракат қилган. Жумладан, у Умар ибн ал-Хаттобнинг Муҳаммад пайғамбарнинг (с.а.в.) қуйидаги фикрларини келтирилганига алоҳида эътибор қаратади: «Аллоҳнинг

расули айтди, одам кадр-қиммати жиҳатидан ҳеч бир нарса у билан тенглаша олмайдиган – ақлга эга бўлди. Ақл ўз эгасини тўғри йўлга йўналтириб, уни ҳалокатдан йироқ қилади. Қачонки бандасининг ақл-заковати комилликка етишмас экан, унинг эътиқоди тўлиқ, дини эса ҳақиқий бўлмайди»[5].

Бу ерда биз кишилар ўз тафаккурларини ривожлантира бориб, дунёвий ва диний ҳаёт тарзларини муносиб равишда ташкил қилишлари мумкинлигини изоҳлашга дуч келиб турибмиз. Дикқатга сазовор жойи шундаки, ислом динида тафаккурга оид бўлган мазкур тамойил 1596–1650 йилларда яшаб, ижод қилган, Ғарб фалсафасида рационалистик ғояларнинг ривожига ўзининг салмоқли улушини қўшган француз файласуфи Рене Декартнинг «Мен фикрляпман, демак мавжудман», деган машҳур хулосасидан анча олдин илгари сурилганига ишончи далилдир.

Таъкидлаб ўтганимиздек, ислом рационализи тушунчасига ҳозирча бирор-бир, аниқ социологик таъриф берилгани йўқ. Лекин бу ҳолат мазкур масалага ҳали эътибор қаратилмаган, деган хулосани келтириб чиқармаслиги лозим. Бинобарин, айрим замонавий олимлар ўз тадқиқотларида ислом рационализига яқинроқ тушунчаларни келтириб, уларнинг мазмун-моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилишган. Жумладан, келиб чиқиши араб бўлган, таниқли француз олими, Сарбона университети профессори – Муҳаммад Аркун ўз тадқиқотларида «исломий ақл» тушунчасини келтиради ва унинг ижтимоий аҳамиятини асослаб беришга интилади. Бу ерда олимнинг фикри ислом цивилизацияси муаммолари ҳақида эканлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Зеро, кўп асрлар давомида дунё цивилизацияси ривожига катта таъсир кўрсатиб келган ислом цивилизацияси кейинги даврларда турғунлик ҳолатига тушиб қолди. Чунки ҳар қандай миллат ўз менталитетида танқидий жиҳатларни мужассамлаштирмаса, унда тараққиёт ҳақидаги тасаввурлардан воз кечиб, турғунлик ҳодисаси билан дуч келишимиз муқаррардир.

Президентимиз Ш. М. Мирзиёев 2017 йилнинг 10 сентябрида Қозоғистон Республикасида бўлиб ўтган Ислам ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқида айнан шундай турғунлик оқибатида биз Ғарб мамлакатларидан ортда қолаётганимизга танқидий урғу берди: «Айни вақтда кўплаб мусулмон мамлакатлари илм-фан ва технологиялар соҳасида ривожланган давлатлардан сезиларли даражада орқада қолаётганини тан олиш лозим. Масалан, аъзо давлатларнинг

фақатгина 11 та олий таълим муассасаси жаҳоннинг 500 та энг яхши университети рейтингдан ўрин олган, холос. Ёки 2015 йилда дунё бўйича патент олиш борасидаги мурожаатларда бу мамлакатларнинг хиссаси атиги биру ўндан тўккиз фоизни ташкил этган. Ташкилотга аъзо давлатларда 2016 йилда эълон қилинган илмий мақолаларнинг қарийб 80 фоизи 7 та давлат хиссасига тўғри келган. Аксарият мусулмон мамлакатлари бой табиий захираларга, катта молиявий салоҳиятга эга бўлса-да, иқтисодиётга инновацион ғоя ва технологияларни жорий этишда фаоллик кўрсата олмаётганини афсус билан қайд этиш лозим» [6].

Давлатимиз раҳбарининг ушбу фикрлари ҳар қандай кишининг менталитетида ўзига ва ён-атрофидагиларга нисбатан танқидий муносабат шаклланган бўлсагина у мавжуд камчилик ва муаммоларни мос равишда таҳлил этиш имконига эга бўлади, деган хулоса чиқаришга ундайди. Нукул ўтган аждодлар ва уларнинг буюк хизматлари билан мақтанавериш (афсуски, бу ҳозирда бизнинг менталитетдаги энг кусурли ҳолатдир) ярамайди.

Ҳақиқатан ҳам, ҳар қандай соҳадаги ҳодиса ва воқеалар бўйича танқидий мулоҳазалар мавжудлиги муқобил фикрларнинг пайдо бўлишини таъминлайди. Ўз навбатида бу ҳолат тафаккуримизнинг рационал салоҳиятининг янада такомиллашишига хизмат қилади. Жамият аъзолари тафаккурининг рационаллик даражаси ошиб бориши, ўз навбатида, цивилизация тараққиётига, жумладан, ислом цивилизацияси ривожига ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Ислом рационализи, бизнингча, ислом динига эътиқод қилувчиларнинг турмуш ва тафаккур тарзлари (менталитет) ни шакллантириш ҳамда уларни ривожлантиришга йўналтирилган билимлар, аҳкомлар, кадриятлар, ахлоқий меъёрлар, шунингдек, бағрикенглик каби гуманистик ғояларни ўзида ифодаловчи социологик категориядир. Ислом рационализининг миллий менталитет шаклланишига бевосита таъсир кўрсатиши авваламбор илмга таянган ҳолда содир бўлади. Зеро, илм ислом дини мазмунининг ядросини ташкил этади. Айнан илм туфайли ўзимиз ва бизни ўраб турган олам ҳамда ундаги мақомимизни тўлиқ англаб етамиз.

Кўхна Мовароуннаҳр тарихига мурожаат қиладиган бўлсак, худудимизга ислом кириб келмагунича илм-фан соҳаси бўйича бутун оламга танилган йирик комусий мутафаккирлар етишиб чиқмаганлиги ҳолатига дуч келамиз. Таниқли форс олими Абдул Хусайн Зарринкубнинг фикрларимизга

қуйидаги мулоҳазалари «Аббосийлар замонида, кўплаб таниқли олимлар етишиб чиққан Хоразм, Фарғона, Фороб, Синда ва бошқа худудларда ислом тарқалишигача бўлган даврда деярли сезиларли илмий фаолият кузатилмаган. Илмий тадқиқотлар натижаларини исломнинг юксалиши натижасида содир бўлишини алоҳида бир халқ ёки алоҳида бир худудга тааллуқли, деб ҳисоблашга ҳеч қандай асос мавжуд эмас. Бинобарин, мусулмонларнинг айнан бу соҳадаги муваффақиятлари уларни мақсадга интилувчанликлари ва турли-туман ғояларга нисбатан тоқатликлари билан белгиланган» [7].

Мана шу жойда ҳар қандай динни, жумладан, исломни ҳам илм-фан ва тараққиётнинг кушандаси сифатида кескин танқид қилиб келган К.Маркнинг материалистик қарашлари нақадар асоссиз эканлигига яна бир бор амин бўламиз. У ислом манбалари билан бевосита танишмасдан туриб, ўзининг бундай радикал мазмундаги ғояларини илгари сурган. Бизга маълумки, ҳар қандай ғоя ёки таълимотни танқид қилиш учун унинг бирламчи манбааларини чуқур ўрганиш қатъий тарзда талаб этилади. Аминмизки, К.Марк Куръони карим ва ҳадислардан етарли даражада маълумотга эга бўлмаган. Шунинг учун унинг дин ҳақидаги кескин танқидий қарашлари ижтимоий ҳаётда ўз исботини топа олмади.

Демак, ислом дини тарқалган худудларда цивилизациянинг барқарор ривожини бевосита илм-фаннинг тараққиёти билан боғлиқлиги намоён бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, ислом рационализининг асосини авваламбор, илмга таяниш ташкил этади. Жумладан, Куръон ва ҳадисдаги кўрсатмалар ва маълумотларни ўз тафаккуримиз асосида тўғри англашимиз дунёвий ва диний ҳаётимизни оқилона ташкил қилишга, турмушимизда учраб турган нохуш ҳодисалар ечимига мос ёндашувларни ишлаб чиқишга ёрдам беришини тушуниб етамиз.

Зеро, бундай хулосаларни илгари сурар эканмиз, исломда кишилар амал қилиши лозим бўлган барча бурч ва мажбуриятлар тушунарли тарзда қўйилганини нафақат бу динга эътиқод қилувчилар, балки насронийликка тааллуқли кишилар ҳам эътироф этишини қайд қилмоқчимиз: «Умуман олганда, ислом жаҳон динлари орасида бошқаларига қараганда ўзининг оддийлиги ва тушунарлилиги билан ажралиб туради. Индивиднинг дунёга келишидан то уни тарқ этгунча бўлган давридаги барча хатти-ҳаракатлари аниқ йўл-йўриққа асосланган қоидага жойлаштирилган бўлиб, улар очиқ-ойдин мувофиқлаштирилади» [8].

Ҳақиқатан ҳам, ислом динида кишиларнинг ибодатларини амалга оширишлари ҳам, турмуш тарзларини олиб боришлари ҳам уларга ортикча қийинчиликларни пайдо қилмаслик талаблари асосида бажариш буюрилади. Яъни, биз бу ерда айнан исломдаги рационаллик ҳолати билан дуч келиб турибмиз. Хусусан, фарз амалларидан бўлган рамазон рўзасини авваламбор соғ-саломат бўлган ва сафарда бўлмаган киши тутиши талаб этилади. Агарда унинг саломатлиги бунга монелик қилса, унда у фидя, яъни бир мухтожманд кишининг бир ойлик озик-овқатини таъминлаш орқали бу фарз амалдан озод бўлади. Сафарда юрган киши эса мусофирчиликда азият чекмаслиги учун сафари тугагандан кейин рамазон рўзасини бошқа ойнинг кунларида тутиб бериши лозим бўлади. Шунингдек, закотни бериш ва ҳаж зиёратини амалга ошириш ҳам иқтисодий имконияти талаб даражасида бўлган кишиларга буюрилган. Мол-мулкка эга бўлишда ҳам оқилоналик тамойилининг аҳамиятини кузатишимиз мумкин. Исломда бой-бадавлат бўлиш таъқиқланмаган, лекин ноз-нематларни меъёрда истеъмол қилиш буюрилиб, уларни исроф қилиш кескин қораланади. Бу ерда сўзимиз исломдаги мўътадиллик ҳақида кетаяпти. Ҳақиқатан ҳам ислом динида ҳар соҳада мўътадилликка риоя қилишга алоҳида урғу берилган. Исломдаги фикихий мактаблар ҳам ушбу масалага ўзларининг рационалистик таълимотларида алоҳида эътибор қаратганлар. Мусулмончиликка даъво қилаётган киши менталитетида ислом рационализмининг акс этиши, унда мазкур дин арконлари ва ҳукмлари ҳақида етарли билим ҳамда маълумотлар мавжудлиги билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бундай

билим ва маълумотларга эга бўлмаган кишиларда исломдаги оқилоналик тамойилидан беҳабарлик кузатилади, провардида эса уларнинг менталитетида дин ҳақида нотўғри тасаввурларни ифодаловчи қарашлар доминантлик касб этади.

Яқин ўтмишимизда миллий менталитетимиз ривожланишига жиддий салбий таъсир кўрсатишга йўналтирилган йўлни босиб ўтдик. Хусусан, ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб Туркистон аҳолиси менталитетига материалистик таълимотга асосланган атеистик дунёқараш ғояларини сингдириш ҳаракатлари асрнинг 70-йилларига келиб ўзининг салбий натижаларини беришга тўлиқ «муваффақ» бўлди. Оқибатда бир неча авлод диний қадриятларимизни тараннум этувчи ислом рационализи ҳақидаги билим ва маълумотлардан бебаҳра қолди. Бу ҳолат ўз навбатида кишиларнинг соғлом маънавий-руҳий аҳволига жиддий зарар етказди. Провардида, тоталитар тузум даврида жамиятимизда алкоголизм, гиёҳвандлик, порахўрлик, жиноятчилик каби иллатлар кенг қулоч ёзди. Бинобарин, тарих лавҳаларидан яхши маълумки, кўҳна Туркистон аҳолиси ўз уйлари, устахоналари ва дўконларига кулф ўрнатмаган. Бой-бадавлат кишилар саховатли ва ҳимматли бўлишиб, мухтожманд ватандошларига беминнат ёрдам кўрсатишган. Айниқса, илм-фан билан шуғулланган кишиларга меценатлик қилиш шарафли амал ҳисобланган.

Бугунги кунда ҳам миллий менталитетимиз тобора такомиллашиб бораётган шароитларда унинг диний элементи – ислом рационализи жамиятимиз долзарб муамоларини бартараф қилишда ижобий роль ўйнаши табиий ҳолдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирский Г. И. Ислам: история и современность. /http://www.hist.msu.ru/Journals/ NNI/pdfs/ Mirskij_2010.pdf
2. Ракитянский Н. М. Исламский менталитет в контексте принципа политической субъектности// Теодицея. Альманах. Изд-во ПГЛУ.–Пятигорск: 2012. № 3. – С. 86
3. Мухаммад Икбал. Реконструкция религиозной мысли в исламе. Пер. с англ., предисл. и коммент. М.Т. Степанянц.-Москва.: «Восточная литература». 2002. – С.31.
4. Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. –Москва: «Ансар», 2007.– С.482–483.
5. Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. Возрождение религиозных наук. Пер. с араб. яз. книги «Ихйа' улум ад-дин». В десяти томах. 1-й том, 2-е издание. –Махачкала.:«Издательский дом Нуруль иршад». –С.263
6. Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташиқлотининг фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитидаги нутқи. <http://president.uz/uz/lists/view/1018>
7. Зарринкуб А. Х. Исламская цивилизация// Пер. М. Махишлов. – Москва: «Андалус», 2004. –С.17.
8. Вишневский В. П., Вишневская Е. Н. Рост исламской экономики в мире: институциональный анализ// Теоретическая экономика. 2013.№5. – С.31.